

Андрій ДЕРЛИЦЯ

кандидат економічних наук, докторант кафедри фінансів імені С. І. Юрія, Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, Україна, derlytsya@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5123-1584

ДИВЕРГЕНЦІЯ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ У КОНТЕКСТІ ГЕНЕЗИСУ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНИХ ФІНАНСІВ

Вступ. Фінансова наука в Україні все ще характеризується державоцентричним підходом до аналізу фіскальних процесів, залишаючись по-суті, теорією державних фінансів, тоді як на Заході сформувалася теорія суспільних фінансів, яка виводить їх детермінованість із індивідуальних інтересів та потреб.

Мета – дослідити історичні аспекти становлення теорії суспільних фінансів у процесі еволюційної дивергенції фінансової науки.

Методи. У роботі використано методи порівняння, логічного аналізу та історичний метод наукового пізнання.

Результати. Досліджено процес історичної дивергенції фінансової науки, в результаті якої окреслились окремі напрямки, які досліджують публічні фінанси, фінанси господарюючих суб'єктів та персональні фінанси. Виявлено, що витoki публічного управління фінансами належать античній культурі, а остаточні передумови для усвідомлення публічності фінансів закладені з моменту становлення конституціоналізму у країнах Європи. Доведено, що термін “фінанси” на момент виникнення застосовувався для характеристики системи платежів, де стерті грані між особистими фінансами короля, публічними коштами, державним і банківським кредитом. Показано, що на зламі ХІХ–ХХ століть західна економічна думка пішла шляхом дивергенції фінансової науки трьома незалежними напрямками. З'ясовано, що поняття “public finance” увійшло в науковий обіг лише наприкінці ХІХ століття, а використання терміна “finance” закріпилося за сферою корпоративних фінансів. Встановлено, що основи наукового дослідження фінансових явищ на базі дедуктивного методу та абстрактного підходу заклала класична школа політекономії. Доведено, що саме аналіз податків і державних витрат у взаємозв'язку, через призму індивідуальних інтересів і суб'єктивної цінності, здійснив методологічну революцію та став останнім кроком на шляху до формування сучасної теорії суспільних фінансів.

Висновки. Пріоритетом вітчизняної фінансової думки є її транзит із теорії державних фінансів у теорію суспільних фінансів у контексті інтеграції у світоглядну парадигму західної фінансової науки.

Ключові слова: фінансова наука, суспільні фінанси, публічні фінанси, корпоративні фінанси, приватні фінанси.

Бібл.: 25.

Андрей ДЕРЛИЦА

кандидат экономических наук, докторант кафедры финансов им. С. И. Юрия,
Тернопольский национальный экономический университет, Тернополь, Украина

**ДИВЕРГЕНЦИЯ ФИНАНСОВОЙ НАУКИ В КОНТЕКСТЕ ГЕНЕЗИСА
ТЕОРИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФИНАНСОВ**

Введение. Финансовая наука в Украине характеризуется государственноцентрическим подходом при анализе фискальных процессов, оставаясь, по сути, теорией государственных финансов, в то же время на Западе в ходе научной дивергенции сформировалась теория общественных финансов, которая выводит их детерминированность из индивидуальных интересов и потребностей.

Цель – исследовать исторические аспекты становления теории общественных финансов в процессе эволюционной дивергенции финансовой науки.

Методы. В работе использованы методы сравнения, логического анализа и исторический метод научного познания.

Результаты. Исследован процесс исторической дивергенции финансовой науки, в результате которой обозначились отдельные направления, исследующие публичные финансы, финансы хозяйствующих субъектов и персональные финансы. Выявлено, что истоки публичного управления финансами принадлежат античной культуре, а окончательные предпосылки для осознания публичности финансов заложены с момента становления конституционализма в странах Европы. Доказано, что термин “финансы” на момент возникновения применялся для характеристики системы платежей, где стерты грани между личными финансами короля, публичными средствами, государственным и банковским кредитом. Показано, что на рубеже XIX–XX веков западная экономическая мысль пошла по пути дивергенции финансовой науки по трем направлениям. Выяснено, что понятие “public finance” вошло в научный оборот только в конце XIX века, а использование термина “finance” закрепилось за сферой корпоративных финансов. Установлено, что основы научного исследования финансовых явлений на базе дедуктивного метода и абстрактного подхода заложены классической школой политэкономии. Доказано, что именно анализ налогов и государственных расходов во взаимосвязи, через призму индивидуальных интересов и субъективной ценности, совершил методологическую революцию и стал последним шагом на пути к формированию современной теории общественных финансов.

Выводы. Приоритетом отечественной финансовой мысли является ее транзит от теории государственных финансов к теории общественных финансов в контексте интеграции в мировоззренческую парадигму западной финансовой науки.

Ключевые слова: финансовая наука, общественные финансы, публичные финансы, корпоративные финансы, частные финансы.

Andrii DERLYTSIA

Ph. D. (Economics), Finance Department named after S. I. Yuriy,
Ternopil National Economic University, Ternopil, Ukraine, derlytsya@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5123-1584

THE DIVERGENCE OF FINANCIAL SCIENCE IN THE CONTEXT OF THE GENESIS OF PUBLIC FINANCE THEORY

Introduction. Financial science in Ukraine is still characterized by a state-centered approach to analyzing fiscal processes. It remains the theory of government finance, while in the West, in the course of scientific divergence, the theory of public finance has emerged, which derives their determinism from individual interests and needs.

Purpose is to study the historical aspects of the theory of public finance in the process of evolutionary divergence of financial sciences.

Methods. The methods of comparison, logical analysis and historical method of scientific knowledge are used in the work.

Results. The process of historical divergence of financial science has been investigated, which has outlined some areas that explore public finance, corporate finance and personal finance. It is revealed that the origins of public financial management belong to the antique period, and the final awareness of the publicity of finances is laid since the establishment of constitutionalism in European countries. It is proved that the term "finance" at the time of its origin is used to describe the payment system, where the boundaries between the king's personal finances, public funds, government and bank credit are erased. It is shown that at the turn of the XIX–XX centuries, Western economic thought followed the divergence of financial science in three independent directions. It is found that the concept of "public finance" was only introduced into the scientific community at the end of the 19th century, and the use of the term "finance" is fixed in the area of corporate finance. It is established that the foundations of scientific study of financial phenomena based on deductive method and abstract approach are laid by the classical school of political economy. It is proved that the analysis of taxes and public expenditures in relation, through the prism of individual interests and subjective value, made a methodological revolution and became the last step towards the formation of the modern theory of public finance.

Conclusions. The priority of domestic financial thought is its transition from the theory of government finance to the theory of public finance in the context of integration into the conceptual paradigm of Western financial science.

Keywords: financial science, government finance, public finance, corporate finance, private finance.

JEL Classification: B10, B20, H00.

Постановка проблеми. Еволюція фінансової думки йде шляхом ускладнення та розгалуження досліджуваної проблематики. Так, у період середньовіччя неможливо уявити наукову постановку питання про перерозподільчі ефекти фінансів, перекладання податків, критерії ефективності дер-

жавних витрат тощо. Такі аспекти фінансового життя держави увійшли у перелік питань, зміст досліджень набагато пізніше. Але з часом розширюється не тільки зміст, але й предмет досліджень. Він кристалізується під впливом зміни практики фінансів і напрацюванням ідейно-теоретичної та

методологічної основи. Цей процес не завершується із виокремленням вчення про фінанси в окрему галузь. Після цього відбувається дивергенція фінансової науки – її розмежування на окремі напрямки. Подібно до того, як у природі в ході еволюції відбувається розходження ознак і властивостей у спочатку близьких груп організмів, що зумовлює появу нових видів, дивергенція фінансової науки проявляється як загострення відмінностей та розгалуження раніше єдиного феномена із формуванням унікальних рис у його нащадків. Результатом є окреслення напрямів, які досліджують публічні фінанси, фінанси господарюючих суб'єктів та персональні фінанси.

У свою чергу, під впливом розвитку теорії та ускладнення практики відбувається подальше розмежування кожного із напрямків. Так, екзистенційна відмінність організації публічних фінансів у планово-адміністративній та ринково-демократичній системах породжує необхідність їх альтернативного наукового дослідження. Якщо для узагальненої характеристики першої більше підходить використання поняття “державні фінанси”, то встановлений у країнах Заходу тип фінансової формації доцільно позиціонувати як “суспільні фінанси”, оскільки вони є прозорими, підзвітними, базуються на певному суспільному консенсусі. Кожній із моделей організації публічної сфери відповідає власний напрямок теоретичного трактування. У рамках сучасної західної фінансової думки сформувалася теорія суспільних фінансів, яка фактично є альтернативою теорії державних фінансів (зразок якої – радянська фінансова наука), а також відрізняється від більш ранніх наукових уявлень. Її відмінність від інших підходів дослідження фінансів публічної сфери полягає в орієнтації на вивчення зв'язків інтересів індивіда та фіскальних явищ. Це формує особливий предмет, зміст і метод

досліджень, що у сукупності виводить її в окремий напрямок фінансового знання. Остаточне становлення цієї теорії відбулось у середині ХХ століття, хоча базис та значна кількість ідей були сформовані у попередні періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія суспільних фінансів має власних ідейних натхненників та особливу логіку становлення, порівняно із персоналістським базисом фінансової думки загалом. Вона є продуктом західної цивілізації, однак не усіх науковців Заходу можна вважати її творцями. Світоглядні джерела теорії слідує ідейним ланцюжком, започаткованим Аристотелем, а далі Дж. Локком, а конкретно-предметні основи закладені науковими школами та численними персоналіями. Серед ключових особистостей найбільшу роль відіграли: А. Сміт, К. Вікселль, В. Парето, П. Самуельсон, Р. Масгрейв і Дж. Б'юкенен.

Імплементации ідей західної фінансової думки до вітчизняних реалій присвячені роботи В. Андрущенко [1], О. Кириленко, А. Крисоватого, П. Леоненка, В. Опаріна, О. Рожка [2], В. Федосова, С. Юрія, П. Юхименка [3] та ін.

Метою статті є дослідження генезису теорії суспільних фінансів через призму дивергенції фінансової науки, еволюції предмета та змісту її досліджень у контексті наукового усвідомлення публічної природи фінансів та їх загальносуспільного характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для наукового усвідомлення фінансових інститутів як публічного феномена, їх трактування як суспільних фінансів недостатньо дослідити еволюцію фінансової думки лише через призму становлення ключових понять. Семантичний підхід є обмеженим, оскільки у різних європейських мовах використовували різні терміни. І навпаки, під одним і тим самим

терміном у різні епохи розуміли доволі різні явища – поняття “фінанси” застосовували і стосовно платежів між суб’єктами господарювання, і їх відносин з державою тощо [3, с. 11]. Тому доцільно враховувати історичний суспільно-політичний контекст, розвиток фіскальної практики та концептуально-методологічні основи.

Першість письмових джерел економічної думки належить східній цивілізації. Серед них – кодекс Хаммурапі (приблизно 2000 р. до н. е.), який відобразив розвинуті фінансово-економічні відносини. Письмові згадки про складну систему державного управління аграрними, економічними, фіскальними процесами є і в Древнього Китаю [4, с. 49]. Однак витoki публічного управління фінансами держави все ж належать античній культурі.

Коріння сучасної західної наукової традиції – у формуванні в античний період нового на той час погляду на взаємовідносини індивіда та держави. Лише ранній період античності характеризується вилученням значної частини вільного населення зі складу громадянського суспільства, подібно до того, як це мало місце у країнах із азійським способом виробництва [5, с. 101]. На цьому етапі колективне все ще домінує над індивідуальним і приватним: військова або цивільна державна служба була обов’язковою і практично довічною, держава мала право у випадку необхідності розпоряджатися майном приватної особи аж до його конфіскації. Однак з часом особистість ставала вільнішою від влади держави, відбулося посилення індивідуалізму й особистої незалежності. У результаті законодавчої діяльності архонтів Драконта, Солона та Клісфена були затверджені пріоритет приватної власності і її захист [5, с. 102]. Таким чином реалізувалася поступова зміна парадигми, яку можна назвати своєрідною публічною революцією – роз-

межування сфери публічного та приватного із одночасним залученням усіх громадян до участі у публічних процесах.

На теоретичному рівні боротьба концепцій державоцентризму та людиноцентризму відображена у працях Платона та Аристотеля. Філософи окреслили два альтернативні погляди на державу, що безпосередньо вплинуло на подальший розвиток фінансової думки. Платон, визнаючи необхідність підкорення часткового (індивідуального) інтересам цілого (державного), став засновником так званої органічної концепції держави [6, с. 6]. Вона визнає вищість державницьких потреб над бажаннями окремих її членів. Логічними економічними й політичними наслідками таких ідей було заперечення приватної власності (якщо для іншого не існує крайньої потреби), необхідність патерналістської державної політики, жорстке законодавче регулювання діяльності людини, виправдання авторитаризму в управлінні. Аристотель започаткував відхід від органічної концепції, проголошуючи ключове значення окремої людини, її прав. Держава у нього – продукт взаємодії індивідів, а її форма визначається лише принципами взаємодії громадян. Такі світоглядні альтернативи у подальшому науковому розвитку стали антагоністичними парадигмами державоцентричного та людиноцентричного трактування фінансів.

Напевно, однією із перших писемних робіт, яка повністю присвячена питанням фінансового господарства держави, є книга грецького історика та філософа Ксенофонта “Про доходи” (Афінської республіки), 355 р. до н.е. Уже у цьому незначному за обсягами трактаті згадуються усі змістовні складові фінансової проблематики: видатки, доходи та борги держави. Автор окреслює окремі рекомендації щодо збільшення доходів Афін, зокрема шляхом ефективної експлуатації

срібних рудників [7, с. 348–349], оподаткування іноземців (метеків) [7, с. 345–346], державної скупки рабів для подальшої здачі їх в оренду підприємцям [7, с. 351]. Серед напрямів оптимізації видатків – фінансування розвитку інфраструктури, спорядження військових кораблів і витрат на ведення війни, забезпечення афінян харчами за “суспільні кошти” [7, с. 352]. Загалом предметом цього дослідження є суто прагматичні питання організації державного господарства.

У період середньовіччя, особливо раннього, розвиток фінансового знання визначався двома ключовими факторами: становленням суспільно-економічної моделі феодалізму, яка зумовлювала практику функціонування фінансів, і безальтернативністю у сфері ідей, обумовленою релігійним догматизмом. Усі тогочасні роботи носять відбиток християнського віровчення, адже церква володіла повною монополією на знання практично до епохи Відродження [4, с. 72]. Тому симптоматично, що авторами були переважно богослови та церковні діячі. Найвідомішими представниками є Ф. Аквінський і М. Кузанський. У таких умовах погляд на фіскальну активність держави був доволі однобоким. Зокрема, Фома Аквінський, розглядаючи питання природи влади в державі, стверджував, що вона від Бога і радив беззастережно їй коритися, цим виправдовувалося право монарха встановлювати податки у випадку нестачі доходів від доменів.

Така безальтернативність у практичному й ідейному плані була кроком назад, порівняно із практикою античного світу, оскільки передбачала менше залучення населення в процеси публічного управління, звужувала можливості наукового розвитку, не допускаючи альтернативне трактування внаслідок свого догматизму. Цей етап наукової думки можна охарактери-

зувати як певний реванш абсолютизму на основі релігійного теоцентризму. Однак у практичному житті спостерігались і зародки нової тенденції – спроби винесення фінансових питань на публічний рівень та намагання суспільства впливати на фіскальні процеси. Чи не першим документальним прикладом цього є Велика хартія вольностей 1215 р. у Англії, яка обмежувала королівську владу і надавала певні податкові гарантії суспільним станам.

На фоні занепаду плюралізму на території середньовічної Європи особливо живими є погляди арабського вченого Ібн Хальдуна. У своїй роботі “Мукаддіма” він провів оригінальний історико-соціологічний аналіз, здійснивши наукове обґрунтування колективної природи людини та необхідності й переваг співіснування, без якого неможливе виживання людського роду [8, с. 194]. Міркування Ібн Хальдуна щодо окремих позицій випередили теорію суспільного договору, що виникне в Європі лише в епоху Просвітництва. Він провів тонкий еволюційний аналіз функціонування державного організму із обґрунтуванням логіки піднесення та занепаду суспільства з виокремленням п’яти ключових фаз [8, с. 212–213]. Це дає підстави сучасним західним науковцям-фінансистам вважати його предтечею фіскальної соціології та історико-соціологічного напрямку у фінансовій науці [1, с. 37].

Розробку окремих питань фінансів знаходимо у працях італійських авторів, які з’являються у XV–XVI ст. Третій розділ роботи Діомеде Карафи “De regentis et boni principis officiis” – це невеликий трактат про державні фінанси. Автор виступає за недопустимість надмірного фіскального тягаря, необхідність збалансованості доходів та видатків. Джованні Ботеро у 1589 р. у праці “Della Ragion di Stato”, обґрунтував поняття “державний інтерес”. Загалом автори ви-

ходять із абсолютистської світоглядної концепції, а їх роботи мають дорадчо-прагматичний характер. Найкращими джерелами надходжень держави вважаються домени, а оподаткування розглядається як надзвичайні доходи. Рекомендується утворення запасної казни на випадок непередбачуваних подій. Висловлюються й думки проти використання державних позик, що пояснюється лихварством і зловживаннями у цій сфері.

У XIII–XV ст. відбувається етимологічне становлення сучасного терміна “фінанси”, яке походить від латинського слова “finis” (кінець). Із латини воно переходить у старо-французьку мову, формуючи відомий термін “finance”. Останній у XIII ст. починає використовуватися у розумінні “оплата” (закінчення, погашення боргу), у XIV ст. набуває сенсу “гроші”, а у XV ст., у множині (finances), починає використовуватись стосовно державних доходів та королівської скарбниці [9]. Із французької мови переходить у англійську, де у середині XV ст. застосовується у значенні “завершення платежів”, “викуп”, а наприкінці XV ст. уже і у контексті фіскальних процесів [10].

Отже, термін “фінанси” тривалий час вживали в економічній практиці. Він виник в епоху абсолютистської монархії, окреслюючи сферу, яка є дивовижним симбіозом доходів короля, отриманих від експлуатації його особистої власності, мита та податків із населення (тобто публічних за своєю природою коштів) і ресурсів приватних осіб, які були кредиторами королівської скарбниці. Для швидкої акумуляції необхідних ресурсів король віддавав податки у відкуп, одразу отримуючи від приватних осіб-фінансистів кошти, які лише з часом стягував з певним надлишком. Джерелом таких авансованих королю сум були особисті ресурси фінансистів-відкупників, а також банківські кредити. Паралельно король

доволі часто додатково позичав кошти в обмеженої кількості кредиторів, формуючи власний борг. Сфера ж видатків перебувала під одноосібним управлінням монарха. Тому термін “фінанси” на момент виникнення застосовується для характеристики складної системи платежів, де стерті грані між особистими фінансами короля, публічними коштами та державним і банківським кредитом.

Як пише дослідник історії Ф. Бродель, фінансисти займалася фінансовим ремеслом у сенсі операцій із державними коштами, але не обмежувалися лише цим. Переважно вони одночасно були і банкірами, ведучи власні справи та позичаючи кошти у клієнтів і надаючи позики королю. “Навіть коли фінансист був чиновником фінансового відомства..., то королю він позичав ті самі гроші, які збирав у платників податку”, – пише Ф. Бродель [11, с. 452]. Унаслідок цього “не було державних фінансів, централізованих і таких, що залежали тільки від держави” [11, с. 446]. “Надто багато віддавали приватній ініціативі збирачів податків, яких водночас визнавали за позичкодавців короля, фінансистів, у яких були власні справи, і чиновників які не залежали від держави, бо свої посади купували”, – підсумовує історик [11, с. 446]. Таким чином, у результаті застосування відкупної системи оподаткування, поєднаної із практикою продажу державних посад, розмивались межі державних фінансів. Податки в операційному плані первинно ставали позикою королю, а лише згодом – платежами населення.

Для характеристики такої системи краще використовувати поняття “монархічні фінанси”, як гібридну модель поєднання приватної та публічної сфер. Відповідно до традиційного у сучасній вітчизняній фінансовій науці поділу фінансів на державні фінанси, особисті фінанси та фінанси суб’єктів

господарювання, можна стверджувати, що на етапі виникнення термін “фінанси” окреслював систему розрахунків із зобов'язань, пов'язаних із функціонуванням держави, яка одночасно пронизувала усі три складові.

Враховуючи такі витоки, не дивним є взятий на озброєння підхід радянської фінансової науки щодо поєднання фінансів, грошового обігу і кредиту у єдиний науковий напрямок. Звідсіля ж також історичні та логічні передумови унітаристського трактування категорії “фінанси”, як і необхідності єдиної науки, що їх вивчає на рівні держави, суб'єктів господарювання та громадян. Однак подібні погляди не характерні для сучасної фінансової думки Заходу. Такий унітаризм був справедливим у планово-адміністративній системі, яка мала багато рис своєрідного новітнього феодалізму, де внаслідок монополії держави на засоби виробництва розмивалися кордони між фінансами галузей народного господарства та держави. На зламі XIX–XX ст. західна економічна думка пішла шляхом дивергенції фінансової науки трьома незалежними напрямками.

Попри зростання ролі централізованого державного управління у країнах Європи у період пізнього феодалізму, у сфері ідей відбувається поступове утвердження гуманізму, як способу погляду на людину, як на найвищу цінність. З періодом Відродження, котре звернулося до надбань античності, дослідження фінансів переноситься із релігійної сфери у світську. Замість теоцентризму, окреслився перехід до антропоцентризму та гуманізму, розвиток фінансових ідей отримав новий поштовх. Як зазначає В. Андрущенко: “Симптоматично, що зародження фінансової думки й науки, як і самого терміна “фінанси” у часі збіглося з епохою західноєвропейського Відродження” [1, с. 15].

Чи не вперше науково термін “фінанси” використав Ж. Боден у роботі “Шість книг про державу” (1583). Другий розділ шостої

книги в оригіналі французькою має назву “Des Finances”, хоча англійською у 1606 р. він перекладений як “Of Treasure” (скарбниця), що може свідчити про ще недостатню поширеність терміну “finance” в Англії у той період [12, с. 649]. Боден називає фінанси нервами держави. При цьому він говорить про фінанси не як про систему платежів, а виокремлює три складові проблематики: пошук джерел фінансування (fonds aux finances); використання фінансів на користь держави; формування заощаджень і резервів для непередбачуваних потреб [13, с. 285].

Відповідно до Ж. Бодена, справляння податків є однією зі складових суверенітету, поряд із правом проголошення війни та миру, управлінських повноважень і вчинення правосуддя. Він вирізняє сім основних джерел доходів: домени, доходи від завоювань, подарунки від друзів, плата від союзників, прибуток від торгівлі, мито на експорт і імпорт та податки [13, с. 286]. На першій позиції – королівський домен, який проголошується найбільш придатним джерелом формування ресурсів. Податки у цьому переліку розміщені на останньому місці. Як пише автор, до них слід вдаватися лише у випадку, якщо усі інші джерела є недостатніми [13, с. 290]. Це обумовлено усвідомленням здатності податків викликати суспільну напругу та необхідністю їх публічної підтримки навіть в епоху абсолютизму.

Закономірне бажання уникнути додаткових фіскальних заходів призводить до цікавого ефекту – усвідомлення квазіпублічної природи навіть особистих ресурсів короля. Боден наголошує на суспільному усвідомленні того, що зменшення королівського домену матиме наслідком необхідність звернення до інших джерел доходів, зокрема посилення фіску. Отже, щоб монархи не оподатковували додатково своїх підданих, і не шукали засоби конфіскації їхньої влас-

ності, важливим принципом було проголошення домену священним та недоторканим. Тому “при сходженні на престол монархи давали клятву ніколи не відчужувати домен” [13, с. 286]. Здатність королівської власності балансувати податки виводить їх у сферу публічних питань. Саме тому Жан Боден пише про домен як про загальне надбання, “public domain” [13, с. 286].

З XIV ст. і до XVIII ст. доміантною основою фінансових поглядів є меркантилізм – “головний напрям економічної політики за часів абсолютних монархів у Європі” [11, с. 461]. Найбільш яскравими представниками цього напрямку були Томас Мен, А. Монкретьєн, Ж. Кольбер. Основним предметом їхньої уваги був захист національного інтересу, укріплення державності, що дає підстави говорити, що “саме меркантилісти винайшли націю” [11, с. 461]. У фінансовій сфері ключові кроки були націлені на зміцнення позицій держави шляхом захисту кордонів митними зборами, накопичення золота та срібла, підтримку промисловості та сприяння експорту.

Два альтернативні світоглядні шляхи, які започатковані Платоном і Аристотелем набули розвитку в XVI–XVII ст. Буржуазна революція в Англії супроводжувалась суспільною та науковою переоцінкою поглядів на державу, королівську владу, що було конкретизовано в працях англійських філософів Т. Гоббса і Дж. Локка. Т. Гоббс слідує платонівській традиції, виступаючи прихильником етатизму, а державну владу розглядає як самодостатню цінність, яка має бути неподільною, вільною від будь-яких посягань, здатних її ослабити. Дж. Локк, навпаки, обґрунтував розподіл влади, його заслужено вважають засновником буржуазного лібералізму. Гоббс, стверджуючи, що власність підданого “виключає право користування нею іншим підданим, але не сувереном”, фактично визнає право державної влади (монарха) проводити довільну

перерозподільчу політику [14, с. 193]. Локк проголошує, що фіскальні заходи неправомірні без суспільного схвалення, а права справляння податків реалізуються лише з волі народу, “за згодою більшості, яка дає її або сама, або за посередництвом обраних нею представників” [15, с. 345]. Саме від Локка походить англо-американська традиція поглядів на державу як загрозу індивіду та прагнення до суспільства, заснованого на індивідуальних правах і вільному обміні.

Внаслідок буржуазної революції у Великобританії XVII ст. відбувається процес, який можна назвати конституційною демаркацією фінансів (від лат. demarcatio – розмежування). Було реалізовано відмежування фінансів короля від державних фінансів, що стало важливим пунктом для розвитку фінансової науки. Адже до цього часу фінансова наука, як вчення про фінанси держави, мала єдине спільне коріння із вченням про управління домогосподарством. З моменту становлення конституціоналізму закладаються передумови для дивергенції двох напрямків і усвідомлення публічності фінансів. Конституційна демаркація поступово веде до справжньої фінансової революції – остаточної націоналізації фінансів, тобто повернення до рук держави фіскальних інструментів, які до цього часу були у різних посередників [11, с. 446]. Лише наприкінці XVII ст. – першій половині XVIII ст. у Великобританії закріплюється практика, коли держава та її органи починають займатися справлянням податків. Це стосується і операцій із державним боргом. Так, у 1747 р. було забезпечено доступність державних позик безпосередньо для публічної передплати без посередництва фінансистів і ділків-спекулянтів, які до цього займалися операціями із державними позиками у Великобританії [11, с. 456].

Такі суспільні зміни вплинули на термінологію, яка проникає і у наукові роботи. У

праці Чарльза Давенанта “Про публічні доходи та торгівлю Англії” (1689) [16] йдеться не просто про доходи держави, а про “public revenues”, а сама робота є безцінним практичним довідником із тогочасної системи міжнародної торгівлі, колоніальних відносин та формування публічних доходів.

На відміну від локківських філософських традицій, у континентальній Європі у XVII ст. домінують ідейно-філософські погляди із “більш доброзичливим ставленням до державного сектору” [17, с. 7]. Світоглядною основою у німецьких авторів стає філософія Канта, а пізніше Гегеля. На такій ідеї співпраці, допомоги та консультування держави виникає наукова школа камералістів (від лат. camera – скарбниця), представниками якої є переважно німецькі автори. Видатний дослідник історії економічної думки Й. Шумпетер характеризує їх саме як консультанти-управлінці. А Річард Масгрейв стверджує: “саме на рівні бюрократії виникає образ фінансової науки – “практичного довідника для державних службовців” [18, с. 32].

Представниками раннього камералізму (XVI–XVII ст.) були Г. Обрехт, Л. фон Секендорф. Вони досліджували домени, регалії, мито, податкові кадастри, не схвалювали позик та розпродажу державної власності. Камералісти обґрунтовували, що надмірні фіскальні вилучення можуть деструктивно впливати на добробут населення й економічний розвиток. Позитивним кроком до розширення доходів розглядалися заходи щодо сприяння міграції, оскільки це може значно розширити податкову базу у майбутньому.

До кінця XVIII ст. єдиної системи фінансової науки вибудовано не було. Першими таку роботу провели – Йоганн Юсті, Йозеф Зонненфельс, які більш чітко усвідомлювали роль державних фінансів в економічному та соціальному житті. Податки вони розглядали, як краще джерело доходів держави, ніж домени та регалії. Держава,

навіть за умови найкращого управління доменами, економічно втрачає, тому вони принесуть більшу користь, будучи передані в приватні руки. При цьому віддається перевага непрямому оподаткуванню, як такому, що є менш помітним для платників і легшим в адмініструванні. Виокремлення фінансової науки в окрему галузь економічного знання здійснив німець К. Рау.

Меркантилізм передбачав регламентування господарської діяльності, виправдував довольність та нерівномірність оподаткування, політику митного протекціонізму, що перешкоджало економічній свободі. На фоні невдоволення такими заходами виникає новий напрямок – наукова школа фізіократів. Представниками цього напрямку були П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго. Вони привернули увагу до значення реального сектору економіки, особливо сільського господарства для державних фінансів. Фізіократи проголосили перші вимоги до оподаткування – зручність і пропорційність, відміна податкових пільг, зниження податків, що заважають торгівлі. Ф. Кене переконував, для держави згубні не самі податки, а спосіб їх стягнення. Буагільбер виступав проти пільг та відкупної системи оподаткування, а державні фінанси він розглядав як частину національного багатства, що витрачається на задоволення державних потреб.

Хоча дослідження проблематики фінансів у роботах камералістів і фізіократів забезпечило напрацювання базових ідей для фінансової науки, однак концептуальні основи сучасної теорії суспільних фінансів закладені саме представниками класичної школи політекономії. Її ключовими представниками є А. Сміт, Д. Рікардо та Дж. Ст. Мілль. Із публікацією роботи А. Сміта “Про багатство народів” (1776 р.) у розвитку фінансової науки була відкрита нова епоха. Як пише Р. Масгрейв, саме праця Адама Сміта є відправною точкою для ро-

зуміння появи сучасної фінансової думки [17, с. 2]. З цього часу формується політекономічна основа дослідження фінансових явищ, предметом дослідження поступово стають теоретичні основи на базі дедуктивного методу й абстрактного підходу.

Сміту належить важлива заслуга розкриття залежності фінансового господарства держави від ринкової економіки. Він розглядає податки не окремо, а у прив'язці до джерел народного багатства: землі, праці і капіталу. А. Сміт є також автором знаменитих чотирьох принципів оптимального оподаткування. Саме у його роботі закладається традиція англо-американської школи – погляд на державу, як на необхідне, але все ж “зло”. Однак, пояснивши базову логіку ринку, Сміт не зміг пояснити логіку держави та її меж [17, с. 3]. Окресливши основні функції держави: захист суспільства від зовнішніх загроз, гарантування безпеки для кожного члена суспільства від несправедливості інших, забезпечення функціонування установ та громадські роботи, Сміт формує передумови усвідомлення проблеми провалів ринку, проте не пояснює, чому ці функції необхідно виконувати на державному, а не ринковим шляхом.

Після А. Сміта спостерігається певна тимчасова тенденція до домінування тематики питань оподаткування над проблематикою державних витрат. Д. Рікардо сфері витратків приділив мало уваги. Його заслугою є введення у зміст фінансової теорії проблематики перекладання податків, поширення податкового тягаря, впливу податків на ціни та збагачення фінансової думки дедуктивним дослідницьким підходом. Певний прогрес у питанні дослідження витратків держави здійснив Дж. Мілль. Він підійшов до усвідомлення проблеми “вільного користувача”, як умови необхідності державного втручання, але не досяг-

нув чіткого пояснення здійснення витратків публічним сектором [17, с. 6].

Уся класична теорія оподаткування від Сміта до Мілля розглядає питання фіскальної справедливості й ефективності у контексті самого оподаткування, незалежно від того, як мають використовуватися отримані надходження [18, с. 39]. Таким чином, ключовою концептуальною рисою підходу класиків політичної економії є те, що державні витатки й оподаткування розглядаються у методологічному плані як окремі питання [17, с. 3].

Домінанта тематики оподаткування над проблемою державних витрат спостерігається до кінця XIX ст. Один із відомих французьких вчених Леруа Больє пояснює відмову від розгляду проблеми суспільних витратків саме складністю обґрунтування цієї сфери. Розглядаючи державні потреби й витатки, він зауважує: “...ми не можемо встановити, що це за потреби і якими вони мають бути...” [19, с. 30]. Зокрема Ч. Бастейбл [19, с. 31] зазначає, що причини цього лежать у методологічній площині. Політекономічний аналіз оподаткування напрацював ефективну методологію дослідження, тоді як сферу витратків досі намагалися пояснювати із позицій державоцентризму, через призму потреб і інтересів держави, що не дало змоги поставити вивчення цієї проблеми на наукову основу. Із методологічних причин значна кількість науковців у другій половині XIX ст. обходять і низку інших змістовних проблем, зокрема тематику державної власності. Стосується це, як пише Ч. Бастейбл, переважно британських авторів [19, с. 30]. Такі змістовні перекося мають навіть деякі побічні наслідки редакційного характеру. Наприклад, відома праця Л. Косси “Scienza delle Finanze” (“Наука фінансів”) при перевиданні у 1896 р. англійською була перекладена у наступній редакції: “Taxation its Principles and Methods” “Оподаткування, його принципи та методи” [20].

На відміну від абстрактних побудов, до яких тяжіли класики політекономії, представники історичного напрямку (А. Вагнер, В. Рошер, Г. Шмоллер, Л. Штейн намагались поставити дослідження державних фінансів на історичну основу, показати спадковість і розвиток фінансових інститутів. На їх думку, держава є виробником нематеріальних благ (справедливість, правосуддя), оцінити які за ринковими критеріями неможливо. Тому вкладення коштів у державний сектор економіки часто є кращою альтернативою, порівняно із їх ринковим використанням.

Справжній прорив у напрямку остаточного становлення сучасного обличчя теорії суспільних фінансів відбувся наприкінці 1880-х рр. завдяки внеску австрійських та італійських дослідників, серед яких Е. Сакс, М. Пантелеоні, У. Мадзола, Де Віті Де Марко. Як пише Р. Масгрейв, "...мало що було зроблено до останніх десятиліть XIX ст., до прищестя аналізу граничної корисності й до його поширення на суспільні й приватні блага" [18, с. 36]. Новий підхід до оцінки ефективності через призму індивідуальної граничної корисності, розроблений К. Менгером і В. Джевонсом, знайшов застосування і в сфері суспільних фінансів. Такий напрямок перевернув методологічну матрицю: відбулася переорієнтація з науково невідатливих аналізу ефемерних потреб держави на вимоги та запити індивідуального споживача. Як стосовно ринкової взаємодії, так і стосовно суспільних фінансів почали застосовувати принцип рівності граничних витрат і вигод, у результаті "концепцію суспільних благ як таких, що задовольняють "державні потреби", було відкинуто [18, с. 36]. З цього моменту на державні видатки перестали дивитись як на управлінську сферу, яка перебуває поза межами дії економічних законів. Аналіз податків і державних витрат у взаємозв'язку та через призму

індивідуальних інтересів і суб'єктивної цінності здійснив своєрідну методологічну революцію та став останнім кроком на шляху до формування сучасної теорії суспільних фінансів. На жаль, необхідно констатувати, що у вітчизняній науці досі не відбувся відхід від "фінансового державоцентризму".

Саме на зламі XIX–XX століть за основну методологію приймається те, що держава – це не суб'єкт певних потреб, а лише інституційний механізм, який трансформує запити й інтереси окремих індивідів. Індивідуальна основа держави та її безсуб'єктність не допускає використання догмату відносин у розумінні радянської фінансової науки, як взаємин між державою та громадянами і суб'єктами господарювання. У баченні теорії суспільних фінансів це – відносини між окремими індивідами, інституційно опосередковані за допомогою державних органів та структур, подібно до того, як у ринковій економіці взаємодія індивідів опосередковується ринковими інститутами.

Поняття "public finance" входить у науковий обіг лише наприкінці XIX століття, що пов'язано із реальним набуттям рис публічності фінансами держави. У англійських авторів виникає усвідомлення необхідності розмежування термінології. Так, якщо Р. Патерсон у роботі "The Science of Finance a Practical Treatise" (1868) ще розглядає тематику державних фінансів, як завершені розділи дослідження, і використовує терміни "state finance" (державні фінанси), "government expenditure" (урядові витрати), жодного разу не використовуючи поняття "публічні фінанси" та "публічні видатки" [21], то наприкінці XIX століття з'являються роботи із іншою термінологією – для окреслення проблематики державних фінансів у англійській мові починають використовувати прикметник "суспільні" (public). Термін "finance" у майбутньому закріплюється за корпоративними фінансами. При цьому такий розподіл фіксу-

ється саме на зламі XIX ст. і XX ст., оскільки окремі автори, зокрема Г. Адамс у роботі "The Science of Finance" (1899) застосовує поняття "finance" до публічної сфери [19, с. 27].

Німецькі автори у XIX ст. дивляться на цю проблематику через призму державного господарювання (staatwissenschaft), використовуючи термін "finanzwissenschaft" (фінансова наука). Саме так називається робота А. Вагнера. У XX ст. у роботах вже використовується термін "публічні, суспільні фінанси". Зокрема, Шарль Бланкарт називає свою роботу "Öffentliche Finanzen in der Demokratie", тобто публічні, суспільні фінанси. Варто зауважити, що відповідно до традиції, започаткованої радянською фінансовою школою, його робота була перекладена українською як "Державні фінанси в умовах демократії" [22].

У французькій мові застосовується зручна відмінність між однією і множиною: термін "finance" використовується у загальному розумінні, а "finances", закріплений за суспільними фінансами [19, 27]. У XX ст. починають використовувати спеціальний термін "finances publiques". Зокрема, такою семантичною конструкцією починається оригінальна назва роботи відомого французького дослідника П. Годме [23].

Таким чином, на початку XX ст. остаточно закріплюється тенденція до використання терміна "фінанси" за сферою корпоративних фінансів, що відповідає початку становлення окремого напрямку фінансової науки, яка починає досліджувати фінанси суб'єктів господарювання. Детальніше ці питання розглянуті, для прикладу, у роботі С. Захарченкова [24, с. 124–125].

Теорія суспільних фінансів остаточно оформлюється на початку XX ст. саме завдяки поясненню їх абстрактних основ. Започаткована класиками політекономії тенденція до абстрактизації приводить до намагання побудувати так звану "чисту"

(pure theory) теорію суспільних фінансів. Це мало і певні негативні наслідки – призвело до відвернення уваги від реальних інститутів, які функціонують у цій сфері. Перший крок до наукового аналізу формування колективних рішень і політичних процедур розпочав К. Вікселль.

Застосування єдиної методології до дослідження доходів і видатків держави зумовлює появу концепції фіскального обміну "voluntary exchange", започаткованої Е. Ліндалем, а далі розвинутої Р. Масгрейвом та П. Самуельсоном. Концепція суспільних благ є складовою теорії суспільних фінансів. Розкриття природи суспільного блага, завдяки поширенню його корисності на усіх членів суспільства, привело до чіткішого пояснення відмінностей законів функціонування ринку та держави, необхідності їх дослідження під децю іншим кутом. Теорія суспільних благ вказала на особливість сфери публічних фінансів.

Нову тематику вводить у зміст досліджень фінансової науки також кейнсіанство, привертаючи у першій половині XX ст. увагу до макроекономічної ролі фінансів. І хоча кейнсіанство не ставить ключовим завданням постановку у центр аналізу індивіда, його потреб та інтересів, розглядаючи процеси на макрорівні, воно здійснило значний вплив на теорію суспільних фінансів. Однак остання не відмовилася від своєї орієнтації на людиноцентризм і досі залишається у глибинному сенсі на мікроекономічному базисі. Довершення формування саме "суспільного", а не просто "публічного" обличчя сучасної західної фінансової науки відбулося завдяки теорії суспільного вибору (друга половина XX ст.), яка пояснила концептуальні та практичні основи трансформації інтересів громадян у риси та пропорції фіскальних інститутів.

Пізнішим у сфері еволюції фінансової думки є наукове оформлення напрямку, який досліджує особисті, персональні фі-

нанси. Тематика фінансів домогосподарств (household finance), або персональних фінансів (personal finance), яка у другій половині ХХ ст. ще представлена суто прагматичними посібниками, протягом останніх десятиліть стає окремим науковим напрямком, повноцінною теорією, автори якої уже виокремлюють нормативну та позитивну складову [25]. Її сучасний науковий базис формується на основі методології теорії поведінкових фінансів (behavioral finance).

Для більш чіткого окреслення ідейного континууму дослідження фінансів публічної сфери, варто згадати теорію державних фінансів. Вона є вченням, яке пояснює цей феномен у недемократичному суспільстві. Жовтневий переворот та становлення Радянського Союзу призвели до зміни фінансової формації на вітчизняних теренах. Внаслідок цього фінансова наука у колишньому Радянському Союзі перейшла у науку державних фінансів із власною методологією та науковими висновками. Оскільки держава у такій системі вільна у виборі методів і напрямків діяльності, предметом дослідження теорії державних фінансів стає оптимальне, з точки зору держави, управління розподільчими та перерозподільчими процесами.

На основі вищезазначеного можна зробити такі **висновки**:

1. Дивергенція фінансової науки проявляється, насамперед, у її відмежуванні від теорії грошей та кредиту, із подальшим поділом за напрямками, які досліджують публічні фінанси, фінанси суб'єктів господарювання та фінанси домогосподарств. Фінанси публічної сфери досліджують альтернативні теорія державних фінансів та теорія суспільних фінансів.

2. Невдалий приклад зворотного процесу – конвергенції (від лат. convergo – зближуватися, сходжуватися) трьох ланок фінансової системи у єдиний економіко-соціальний феномен ми спостерігали у не-

далекому минулому на вітчизняних теренах при спробі побудови соціалізму, коли у публічну сферу було перенесено фінанси суб'єктів господарювання. Ця система виправдовувала унітаристський погляд на фінанси, як єдину категорію і єдину науку, що їх досліджувала. Однак таке бачення не притаманне західній фінансовій науці, яка дотримується дивергентних позицій.

3. Логіку кристалізації предмета фінансової науки, що привела до становлення теорії суспільних фінансів, найбільш загально можна подати наступним ланцюжком досліджуваних аспектів: прагматичні питання (період античності), управлінські аспекти (ранній камералізм), побудова цілісної системи фінансів, організаційні та правові аспекти (пізній камералізм), теоретико-концептуальні основи (класична політекономія), методологічні аспекти (маржиналістська революція), загальносуспільність (теорія суспільних благ), інституційні аспекти (теорія суспільного вибору).

4. Стан сучасної фінансової науки в Україні можна охарактеризувати як певне поєднання положень теорії державних фінансів та елементів теорії суспільних фінансів. Завершення транзиту вітчизняної фінансової думки у теорію суспільних фінансів дасть змогу прискорити зміни і у практиці функціонування публічних фінансів, сприятиме розбудові нової фінансової формації – моделі суспільних фінансів. Покликання науки вбачаємо у поясненні шляхів та прискоренні цього транзиту.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Л. *Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів)*. Львів : Каменяр, 2000. 303 с.
2. Рожко О. Д. *Державні фінанси України: детермінанти та пріоритети розвитку*. Київ : Ліра-К, 2016. 360 с.

3. Леоненко П. М., Федосов В. М., Юхименко П. І. Основні етапи розвитку фінансової науки: методологія проблеми. Фінанси України. 2017. № 4. С. 55–74.

4. Shumpeter J. *History of economic analysis*. Allen & Unwin. 1954. 1283 p. URL : <http://www.urbanlab.org/articles/economics/Schumpeter%201954%20-%20history%20economic%20analysis.pdf>

5. Муравьева Л. А. Экономика и финансы античного мира. Учет. Анализ. Аудит. 2016. № 4. С. 99–111. URL : <http://www.fa.ru/org/div/museum/SiteAssets/Pages/ancient/Муравьева%20Л.А.%20Экономика%20и%20финансы%20античного%20мира.pdf>

6. Rosen H. S. *Public finance*. Burr Ridge: IRWIN, 1992. 657 p.

7. Хрестоматия по истории Древней Греции / под. ред. Д. П. Каллистова. Москва : Изд-во “Мысль”, 1964. 695 с.

8. Историко-философский ежегодник 2007. Москва : Наука, 2008. С. 187–217.

9. Finance. Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales. URL : <https://www.cnrtl.fr/etymologie/finances>

10. Finance. Online Etymology Dictionary. URL : <https://www.etymonline.com/word/finance>

11. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : у 3 т. Київ : Основи, 1997. Т. 2 : Іери обміну. 585 с.

12. Bodin I. *The Six Bookes of a Commonweale*. London : Impensis G. Bishop, 1606. URL : <https://dl.tufts.edu/concern/pdfs/pz50h772d>

13. Bodin J. *Les six livres de la République*. Paris : Librairie générale française, 1993. 607 p. URL : <http://aberkane.yolasite.com/resources/bodin...six%20livres%20republique.pdf>

14. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т 1 / пер. с лат. и англ. ; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В.В. Соколов. Москва : Мысль, 1989. 622 с.

15. Локк Дж. Сочинения в 3 т. / пер. с англ. и лат. ; ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. Москва : Мысль, 1998. 668 с.

16. Davenant C. *Discourses on the Public Revenues, and on the Trade of England*. Lon-

don. 1698. URL : https://books.google.com.ua/books?id=LA47AAAAMAAJ&pg=PA125&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

17. *Handbook of Public Economics* / ed. by A.J. Auerbach and M. Feldstein. Vol. 1. North-Holland. Elsevier Science Publishers. 1985. 483 p.

18. Б'юкенен Дж. М., Масарейв Р. А. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави : пер. з англ. Київ : Вид. дім “КМ Академія”, 2004. 175 с.

19. Бастейбл Ч. Ф. *Общественные финансы* / пер. с англ. под. ред. С. П. Захарченкова. Харьков : Виват, 2016. 808 с.

20. Cossa L. *Taxation its Principles and Methods*. Knickerbocker Press. New York. 1896. 213 p.

21. Patterson R. H. *The science of Finance: a practical treatise*. London : William Blackwood & Sons, 1868. URL : <https://ia800205.us.archive.org/1/items/cu31924013889146/cu31924013889146.pdf>

22. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: вступ до фінансової науки / за наук. ред. В. М. Федосова. Київ : Либідь, 2000. 656 с.

23. Годме П. М. *Финансовое право*. Москва : Прогресс, 1978. 429 с.

24. Захарченков С. П. Трактівка фінансов в зарубешнон літературе. Бизнес Информ. 2011. № 4. С. 122–128. URL : http://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2011-4_0-pages-122_128.pdf

25. Campbel J. Y. *Household Finance*. *The Journal of Finance*. Vol. LXI, 2006. № 4. URL : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1540-6261.2006.00883.x>

References

1. Andrushchenko, V. L. (2000). *Finansova dumka Zakhodu v XX stolitti: (Teoretychna kontseptualizatsiia i naukova problematyka derzhavnykh finansiv)* [Financial thought of the West in the twentieth century: (Theoretical conceptualization and scientific issues of public finance)]. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

2. Rozhko, O. D. (2016). *Derzhavni finansy Ukrainy: determinanty ta priorityety rozvytku* [Public

- finance of Ukraine: determinants and priorities of development]. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].
3. Leonenko, P. M., Fedosov, V. M., Yukhymenko, P. I. (2017). *Osnovni etapy rozvytku finansovoi nauky: metodologhia problemy* [Basic stages of development of financial science: methodology of the problem]. *Fi-nansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 4 [in Ukrainian].
4. Shumpeter, J. (1954). *History of economic analysis*. Allen & Unwin. Available at: <http://www.urbanlab.org/articles/economics/Schumpeter%201954%20-%20history%20economic%20analysis.pdf>.
5. Muravieva, L. A. (2016). *Ekonomika i finansy antichnogo mira* [Economics and finance of the ancient world]. *Uchet. Analiz. Audit – Accounting. Analysis. Audit*, 4. Available at: <http://www.fa.ru/org/div/museum/SiteAssets/Pages/ancient/Мыравьееа%20Л.А.%20Экономика%20и%20финансы%20антчного%20мира.pdf>.
6. Rosen, H. S. (1992). *Public finance*. Burr Ridge: IRWIN.
7. Kallistova, D. P. (Ed.) (1964). *Hrestomatiya po istorii Drevney Grecii* [Anthology of Ancient Greece]. Moscow: Izd-vo Mysl [in Russian].
8. *Istoriko-filosofskij ezhegodnik 2007*. (2008). [Historical and philosophical yearbook 2007]. Moscow: Nauka [in Russian].
9. *Finance*. Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales. Available at: <https://www.cnrtl.fr/etymologie/finances>.
10. *Finance*. Online Etymology Dictionary. Available at: <https://www.etymonline.com/word/finance>.
11. Brodel, F. (1997). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st.* [Material civilization, economy and capitalism, XV–XVIII centuries]. (Vol. 2). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
12. Bodin, J. (1606). *The Six Bookes of a Commonweale*. London. Impensis G. Bishop. Available at: <https://dl.tufts.edu/concern/pdfs/pz50h772d>.
13. Bodin, J. (1993). *Les six livres de la République*. Paris: Librairie générale française. Available at: <http://aberkane.yolasite.com/resources/bodin...six%20livres%20republique.pdf>.
14. Gobbs, T. (1989). *Sochineniya v 2 t.* [Works in 2 v.]. Moscow: Mysl [in Russian].
15. Lокк, Дж. (1998). *Sochineniya v 3 t.* [Works in 3 v.]. Moscow: Mysl [in Russian].
16. Davenant, C. (1698). *Discourses on the Public Revenues, and on the Trade of England*. London. Available at: https://books.google.com.ua/books?id=LA47AAAAMAAJ&pg=PA125&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
17. Auerbach, A. J., Feldstein, M. (Ed.) (1985). *Handbook of Public Economics* (Vol. 1). North-Holland. Elsevier Science Publishers.
18. Биукенен, Дж. М. & Масгрейв, Р. А. (2004). *Suspilni finansy i suspilnyi vybir: dva protyleshnykh bachennia derzhavy* [Public finance and public choice: two contrasting visions of the state]. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
19. Бастейбл, Ч. Ф. (2016). *Obshchestvennye finansy* [Public finance]. (S. Zaharchenkova, Trans.) Harkov: Vivat [in Russian].
20. Cossa, L. (1896). *Taxation its Principles and Methods*. Knickerbocker Press. New York.
21. Patterson, R. H. (1868). *The science of Finance: a practical treatise*. London: William Blackwood & Sons. Available at: <https://ia800205.us.archive.org/1/items/cu31924013889146/cu31924013889146.pdf>.
22. Blankart, Sh. (2000). *Derzhavni finansy v umovakh demokratii : vstup do finansovoi nauky* [Public finance in a democracy: introduction to financial science]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
23. Godme, P. M. (1978). *Finansovoe pravo* [Financial Law]. Moscow: Progress [in Russian].
24. Zaharchenkov, S. P. (2011). *Traktovka finansov v zarubezhnoj literature* [Interpretation of finance in foreign literature]. *Biznes Inform*, 4. Available at: http://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2011-4_0-pages-122_128.pdf [in Russian].
25. Campbel, J. Y. (2006). *Household Finance*. *The Journal of Finance*, 4. (Vol. LXI). Available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1540-6261.2006.00883.x>.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2019.